

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ
LXI/2

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ
MATICA SERBICA
CLASSIS LITTERARUM
ARCHIVUM PHILOLOGICUM ET LINGUISTICUM

Покренут 1957. године
До XXVI књиге (1983) излазио под називом *Зборник за филологију и лингвистику*

Главни уредници:
Др Миливој Павловић (1957–1960), др Рудолф Коларић (1961–1962),
академик Павле Ивић (1963–2000), академик Александар Младеновић (2001–2009),
академик Јасмина Грковић-Мејџор (2010–)

LXI/2

Уредништво:
Др МИЛИВОЈ АЛАНОВИЋ, Др НАДА АРСЕНИЈЕВИЋ, Др ЖАРКО БОШЊАКОВИЋ,
Др ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Др ДРАГА ЗЕЦ, Др ГЕРХАРД НЕВЕКЛОВСКИ, Др МОТОКИ НОМАЧИ,
Др СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ, Др ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ, Др МАТО ПИЖУРИЦА, Др МИЛОРАД РАДОВАНОВИЋ,
Др ВЛАДИСЛАВА РУЖИЋ, Др СВЕТЛАНА М. ТОЛСТОЈ, Др ЗУЗАНА ТОПОЛИЊСКА, Др БЈОРН ХАНСЕН

Collegium redactorum:
Dr MILIVOJ ALANOVIĆ, Dr NADA ARSENIJEVIĆ, Dr ŽARKO BOŠNJAKOVIĆ, Dr JASMINA GRKOVIĆ-MAJOR,
Dr BJÖRN HANSEN, Dr GERHARD NEWEKLOWSKY, Dr MOTOKI NOMACHI, Dr SLOBODAN PAVLOVIĆ,
Dr DRAGOLJUB PETROVIĆ, Dr MATO PIŽURICA, Dr MILORAD RADOVANOVIĆ, Dr VLADISLAVA RUŽIĆ,
Dr SVETLANA M. TOLSTOJ, Dr ZUZANNA TOPOLIŃSKA, Dr DRAGA ZEC

Главни и одговорни уредник:
Академик ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР

ISSN-0352-5724 | UDK 80/81(082)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

LXI/2

НОВИ САД
2018

Првослав Радић

БЕЛЕШКЕ О ЈУГОИСТОЧНИМ СРБИЈАНСКИМ ГОВОРИМА И ЈОШ ПОНЕЧЕМУ

Социолингвистичко и културолошко гледиште

Прилог представља осврт на југоисточне србијанске говоре, који већ дуже време и с различитих аспеката (лингвистичког, балканистичког, етнолошког) привлаче пажњу научне и шире јавности. У последње време у нас је све више интереса за социолингвистички и опште културолошки приступ овој области и њеном становништву. Прилог у друштвеноповесном светлу трага за местом и улогом југоисточних говора у српској култури, укључујући и питање односа књижевног језика према овим говорима.

Кључне речи: српски језик, југоисточни говори Србије, стандардизација, социолингвистика.

This paper deals with the speeches of Southeastern Serbia which have attracted attention for a long time now from various aspects (linguistic, Balkan studies, ethnological) in the scientific and wider community. In recent times, there is ever greater interest here about the sociolinguistic and general culturological approach to this territory and its inhabitants. In a social-historical light, the paper searches for the place and role of southeastern speeches in Serb culture, including also the question of the relationship between the literary language and these speeches.

Keywords: Serb language, speeches of Southeastern Serbia, standardization, sociolinguistics.

Југоисточни србијански говори, који се својом главнином у српској дијалектологији подводе под призренско-тимочки дијалекат, већ дуго привлаче пажњу стручњака различитих усмерења, лингвиста, балканолога, етнолога и др. У последње време ови говори постају предмет и социолингвистичких те и ширих, културолошких истраживања, а недавно се појавила и монографија Тање Петровић,¹ која управо с тих гледишта приступа овим говорима. Реч је о књизи *Srbija i njen jug. „Južnjački dijalekti” između jezika, kulture i politike* (Fabrika knjiga, Beograd 2015), коју је финансијски помогао Znanstvenoraziskovalni center SAZU из Љубљане и која представља наставак ауторовог бављења социолингвистичким и сличним темама.² Књига је добар

¹ На почетку своје научне каријере аутор се усмерио ка социолингвистичким истраживањима српских насеља у Белој Крајини (Словенија) и у Љубљани одбранио дисертацију *Srbi u Beloj Krajini. Jezička ideologija i proces zamene jezika* (2005). Под сличним насловом (*Srbi u Beloj Krajini. Jezička ideologija u procesu zamene jezika*, Beograd 2009), појавила се на српском језику монографија чији су издавачи Балканолошки институт Српске академије наука и уметности и Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

² Поред поглавља *Jezik* (9–64) и *Kultura* (67–95), књига укључује и поглавље *Politika* (99–120). У тој широкој палети социолошких и политичких тема, где су лингвистичка питања, у ствари, била тек ауторово полазиште, нашли су места и бројни догађаји и актери доскора-шњих и садашњих наших времена, политичари, књижевници, певачи, забављачи и др.

повод да се кроз неке од тема које она обрађује осврнем на један број лингвистичких, али и социолингвистичких и културолошких питања која се тичу србијанског југоистока. Својом тематиком књига подсећа да постоји потреба да се српски лингвисти, као и стручњаци других усмерења, темељније укључе у разматрање разнородне проблематике везане за ову србијанску област.

1. О МЕСТУ И ЗНАЧАЈУ ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈЕ И ЈУГОИСТОЧНИХ ГОВОРА СРБИЈЕ У ЊОЈ САВРЕМЕНА ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈА ИЗМЕЂУ НАЦИОНАЛНОГ И ГЛОБАЛИЗАЦИСКОГ. Дијалектологија као лингвистичко описивање народних говора, тј. регионалних варијетета једног језика, има у србистици већ двовековну традицију са солидним умрежењем у низ других наука и научних дисциплина (нпр. етнологију, историју, фолклористику). На дијахроном плану познавање дијалеката омогућава установљење хронолошке осе у развоју једног језика, дакле његову периодизацију, и није чудо што се њом у српском језику бавио управо главни овдашњи дијалектолог и историчар језика прве половине прошлог столећа, А. Белић. Увид у савремену дијалекатску распрострањеност, укључујући и сазнања о природи и домету старих исељеничких говора, допринеси реконструкцији српске дијалектолошке карте, рачунајући и карту из времена пре великих балканских миграција. Тиме се, између осталог, бавио П. Ивић, највећи српски дијалектолог друге половине прошлог столећа.³ Дијалектолошки подаци указују и на старе континуиране словенске етничке везе (нпр. на црногорско-јужносрбијанском, као и црногорско-македонском правцу) у периоду након опсежних досељавања Словена на Балкан у VI и VII столећу, које су тек у потоњим временима миграцијама несловенског становништва прекинуте (Д. Петровић, М. Пешикан; О. Ј. Настева, Б. Конески, Б. Видоески). Ти подаци у исто време указују на удео старобалканских (несловенских) супстрата у процесима јужнословенске језичке и дијалекатске диференцијације (нпр. на релацији: источно- / западнојужнословенска језичка група, В. Вејк). Дијалектолошка истраживања указују, даље, на снажне процесе балканизације на српском језичком простору, пре свега на његовој периферији (нпр. у призренско-тимочком дијалекту, у српским говорним оазама у Румунији). Она дају значајан допринос балканистици као релативно младој лингвистичкој дисциплини, у којој је и међу светским балканолозима значајно место дато управо југоисточним србијанским говорима (Х. Шалер, Г. А. Цихун).

На другој страни, на посве практичном и дидактичком плану, дијалектолошка знања стављена су данас у службу савлађивања књижевнојезичке норме и без њих се не може замислити школски образовни процес и, на пример, послови око израде савремених школских граматика српског књижевног језика. Дакле, дијалектолошка наука има своје место у србистици и

³ Многа од тих и таквих крупних питања, која су значајна и за славистику у целини, нису престала бити актуална до данас. Таква су питања везана за препознавање одређених историјско-фонолошких појава, као што је, нпр., питање тзв. незамењеног јата, природе старог полугласа, метатонијског неоакута и др., што је подразумевало разраду методологије својствене управо дијалектолошкој науци. На тим задацима радиле су и раде генерације српских, и не само српских, дијалектолога.

другим наукама, и она и на дијакроном и на синхроном плану још много тога може и треба да каже о српском језику, његовом територијалном домету, његовој унутарњој диференцијацији, па и самим говорницима српског језика (исп. Ивић 1986: 103–105). То се односи и на југоисточне србијанске говоре, на које скрећу пажњу већ класици српске филологије (в. 2), говоре о којима су урађени вредни монографски описи, почев од самог почетка XX столећа.⁴

Међутим, оваква лингвистичка виђења дијалектологије, можда пре свега зато што је много тога у њој повезано с простором и временом у коме опстајава један народ и његов језик (распрострањеност говорних типова, миграциони путеви, дијалекатска и језичка реконструкција и др.), те и његовим идентитетским (као и националним) обележјима,⁵ – као да губе актуалност пред новијим темама и изазовима, а понекад су и на мети критика које стижу из западних центара и од тамошњих научника. Уосталом, у њиховом бављењу науком поодавно је исказана тежња да се савремена лингвистика измести из идентитетских и националних питања и преусмери на нека друга питања, наравно, уколико се не ради о њиховом ангажману на национално-лингвистичком инжењерингу, пројектованом за политичке и геостратешке потребе. Тај талас појачаног лингвистичког неутралисања националних питања, односно питања која се могу тицати и националног,⁶ као да последња деценија запоседа и србистику, препоручујући истраживања на темама о свим другачијег профила и сврхе. Из дијалектологији блиског домена овде се најпре препоручују теме везане за „дијалекатске студије градских говора”, које припадају једној врсти социјалне лингвистике (обично називане урбаном / социјалном дијалектологијом), док се према самој дијалектологији и њеним методама често заузима негативан став, понекад и уз елементе ниподаштавајућег и банализујућег, чега нису поштеђени ни дијалектолози и њихови резултати.⁷ Можемо претпоставити да део разлога за овакав однос према дијалектолошкој науци лежи у томе што је она упућена претежно на становништво руралних крајева, које по правилу

⁴ Исп. нпр. обимну монографију А. Белића, *Дијалекти источне и јужне Србије* (Београд, СКА, 1905), објављену у првом тому едиције Српског дијалектолошког зборника. Залагањем пре свега наших колега из југоисточних крајева, до данас је из ове области објављен низ дијалектолошких монографија, али и бројни дијалектолошки речници, чиме се друге дијалекатске области не могу похвалити.

⁵ У тој тзв. спољашњој језичкој повести „налазе своје место дијалекатска гранања, цепања и зближавања у којима се, *јасније него у било чему другом*, огледа и кондензује судбина народа као етникума” (Ивић 1986: 5 – курс. П.Р.).

⁶ Исп. у тексту Т. Петровић изразе „имагинација националног”, „национална имагинација” (Петровић 2015: 29, 112, 113), у вези с чим је и ауторова преосетљивост на термине „српски духовни простор”, „духовна ризница” народа, „народни дух”, „национални дух”, „(изворна) народна култура”, „традиционална култура”, „национално биће”, „национална наука” и др.

⁷ Отуда понегде у оваквој литератури и изрази који говоре о „пасторалној традицији” у дијалектологији, о дијалектологији као „спаситељској лингвистици” и др. При томе се понекад иронично говори и о наводно главној бризи дијалектолога да му испитаник има што више (здравих) зуба, а ставови самих дијалектолога о овим питањима (исп. нпр. Ивић 1986: 98–99) се углавом занемарују. То подрива научну природу ових текстова, па и професионалност њихових аутора.

боље чува своју лингвистичку, али и етничку (националну) и конфесионалну посебност (исп. GREENBERG 2004: 144). Уосталом, српски народ и даље у великом проценту насељава руралне крајеве, а чињеница да село губи битку пред процесима урбанизације могла би данас, на пример, дијалектолошким (исп. фус. 3), али и етнолошким и фолклористичким истраживањима обезбедити додатни простор у српској савременој науци, да нису управо ове дисциплине на мети савремене западњачке идеологије.

Претпостављам да у том светлу Т. Петровић жели да подвуче како су у Србији студије о градским говорима (што остаје фактички недостатак овдашње науке) „ostale [...] sve do danas, međutim, veoma retke” (PETROVIĆ 2015: 46), те налази за потребно да се, понекад чини се и с дозом личне ноте, у чије се побуде овде не може улазити, осврне на српску (тачније углавном србијанску) дијалектологију последњих деценија и њене водеће ауторитете (П. Ивића, А. Пеца, С. Милорадовић, П. Ј. Томе, Р. Стијовић и др.), од којих неки више нису међу живима. Аутору су за то из одређених разлога послужили говори који нису ушли у основицу српског књижевног језика – призренско-тимочки и косовско-ресавски, које он убраја у „јужњачке”, односно везује за „југ Србије”, како стоји и у наслову књиге, иако се у књизи, заправо, чешће говори о „југоистоку” Србије (12, 21, 42, 62, 111 и др.) или „јужној и источној” Србији (70, 111, 112 и др.).⁸ Углавном заузимајући негативан став према Ивићеву раду у области дијалектологије, аутор ће покушати да се за илустрацију заосталости овдашње дијалектологије ослони на многе Ивићеве ставове, укључујући и оне који се тичу општепознатих дијалектолошких принципа рада с испитаницима приликом истраживања њиховога говора. Познато је, наиме, да су за ову врсту истраживања пожељни што компактнији дијалекатски типови и старији испитаници (исп. фус. 7),⁹ ако је могуће неписмене особе, доминантно везане за своју локалну средину. При томе су за истраживања ове врсте посебно погодне жене-испитаници, као бољи чувари језика, обичаја и традиције у целини, што је интелектуалном свету познато од антике. Неувиђавно је, међутим, када аутор овај методолошки образац „изворног говорника” користи у (дневно)политичке сврхе, стрепећи над правима (сеоских) жена и бринући за њихову друштвену еманципацију у Србији. Штавише, окренутост према оваквом испитанику у српским дијалектолошким истраживањима аутор види „kao praksu koja ima dalekosežne ideološke posledice” (44), иако је посве јасно да је тек оно што аутор и његова школа оваквим приступом нуде – део крупног идеолошког бремена (в. 3).

⁸ Југ Србије се не може подвести под „јужњачки” српски дијалекат (макар аутор ово „јужњачки” стављао под наводнике), јер се у оквиру географске распрострањености српског језика термин јужни / јужњачки (нпр. дијалекат) најпре може везивати за област Херцеговине и Ц. Горе. На другој страни, ако већ аутор ова питања посматра у оквирима Србије, тешко је и призренско-тимочки и косовско-ресавски подједнако сврстати и у југ и у југоисток Србије. Поред тога што аутор из неког разлога овде није укључио Косово и Метохију, остаје нејасан и географски статус зетско-рашког дијалекта, тј. оног његовог дела који захвата Србију. Чини се да је аутору било најважније да ову тему по сваку цену моделује кроз географску опозицију север–југ / центар–периферија, што је требало да послужи за пример парадигматског културолошког обрасца „напредно – назадно”, и као увод у његову критичку анализу.

⁹ Уосталом, и сам је аутор у једном свом истраживању – и то социолингвистичком (!) – за испитанике користио „najčešće [...] najstarije članove zajednice” (PETROVIĆ 2009: 165).

У истраживачком жару ауторови критички тонови, понекад и у оквиру емотивних деоница, губе, тако, академски ниво, што смањује употребну вредност књиге. Аутор, на пример, бележи да од Ивићеве тврдње да је за говорника призренско-тимочке области који тежи савлађивању стандарда „ciljni sistem daleko složeniji od polaznog” и да „je daleko teže usvojiti distinkciju koje nema u maternjem govoru” nego „napustiti postojeću distinkciju” [...] *do kvalifikacija koje se mogu uporediti sa rasizmom*, а којима су изложени студенти српског језика који су изворни говорници говора јужне и источне Србије од стране својих професора [...], *nije dug put*” (PETROVIĆ 2015: 15 – курз. П.Р.). Аутор је, вероватно из преке потребе да буде критичан према Ивићу и његову делу, и Ивићеву монографију *О зовору Галипољских Срба* (1957), која обрађује један стари исељенички српски говор, покушао угурати у србијанске „јужњачке дијалекте” (34–35). По Ивићу, овај говор открива да су Галипољци досељени из јагодинског краја (XVI–XVII ст.), дакле из централне Србије, иако поред ове у науци има и других претпоставки, које ово становништво махом везују за још северније и северозападније србијанске области (Р. Симић, Р. Тричковић).¹⁰

Но, већ на плану основне дијалектолошке терминологије аутор чини одређене пропусте. Он нуди комбинацију иживеле србкroatистичке идеологије у оквиру које се тзв. штокавски дијалекти „dele na novoštokavske, staroštokavske i srednještokavske, odnosno na младе i старије štokavske дијалекте” (PETROVIĆ 2015: 13) – иако не појашњава природу односа између термина „српски језик” и „штокавски дијалекти”, којима оперише. Штавише, он не појашњава читаоцима ни зашто се ослања на приступ који србијанску југоисточну „периферију” подводи под „средњештокавске” (13), а не, на пример, под „староштокавске” дијалекте, сврставајући је, дакле, сада у неку врсту „средишта / средине” српског дијалекатског комплекса и рушећи културолошку опозицију (центар–периферија, север–југ) на којој почива и сам његов рад.

2. Дијалекат у друштвеноповесном миљеу: Дијалекатски континууми између државних (и културних) центара и њихових периферија. С обзиром на то да језик, али и наука која се њиме бави, не постоје изван друштвеноповесних оквира, оснивање и развој српске дијалектологије не могу се ваљано разумети без уважавања како социјалног миљеа који је обележавао српски народ, тако друштвенополитичких и идеолошких стремљења његове елите. Интерес за народне говоре засниван је у време тзв. буђења српске националне свести у XVIII и XIX столећу, те у време тежњи српског народа за стварањем и профилисањем модерне српске државе, у чему Срби нису никакав изузетак међу балканским и европским народима. То је, међутим, време када је српско становништво готово искључиво сеоско, како уочава и В. Карацић,¹¹ и када је социјална, језичка (па и национална) опозиција село

¹⁰ Вероватно је из истих разлога Т. Петровић имала потребу да и моју монографију о копаоничком говору повеже с југоистоком (/ југом и истоком) Србије и тако је укључи у своју студију (PETROVIĆ 2015: 112).

¹¹ То треба имати у виду када се у критиковању савремене српске дијалектологије полази од става да њен приступ „потиче још од Вука Карацића, који је издвајао говоре села као ‘чистије’” (Илић 2016: 519). Иако је у овој врсти социолингвистичке литературе такав приступ

– град много оштрија него у потоњим временима, у временима у којима се социјално клатно померало у корист урбанизације, но с културолошком пукотином која ће остати будућим поколењима. Ослободилачки ратови крајем XVIII и почетком XIX столећа започели су махом у централним и западним крајевима Београдског пашалука Отоманске империје (Кочина крајина с устаничким центром у Јагодина, а нарочито Први и Други српски устанак с главним средиштима у западној Србији),¹² и њима је припао слободарски стег којем ће се у потоњим временима надати не само други делови српског народа, остали у Отоманском или Аустроугарском царству (Косово, Метохија, југ Србије, Македонија, Војводина, Босна, Херцеговина, Славонија, Далмација и др.), него и други јужнословенски народи (Хрвати, Словенци и др.). Та друштвеноресурсна „предност” у којој су се нашли ови делови српства¹³ морала је за последицу оставити неку врсту културолошке неравнотеже, посебно у међусобном односу између појединих србијанских крајева (делова још задуго Београдског пашалука), јер су се тако неке српске етничке територије нашле пред опасношћу да културолошки почну заостајати за централним областима, што су нарочито могли осетити доцније ослобођени крајеви (југ Србије, Косово, Метохија и др.). Но, „периферност” је сложен и вишезначан појам, па ће се временом на некој врсти културне периферије наћи и сама ерска област с крајњег запада Србије, у којој, на пример, престиж екавице из средишних културних центара (Крагујевац, Београд, али и Нови Сад, Ниш) и данас утиче на релативно рано напуштање домаће ијекавице код образованог становништва и на успостављање једне врсте културолошке опозиције рурално и „заостало” (ијекавица) : урбано и „напредно” (екавица).¹⁴ На другој страни, почетком XIX столећа српски интелектуалци из Војводине, са североисточне периферије српства (а заправо изван граница тадашње Србије, из Аустроугарске), указују на потребу очувања (пре свега њихове) екавске књижевнојезичке традиције у српском књижевном језику. У културолошком смислу, на пример, они Босну и Херцеговину виде као периферију, па и несрпску (/ недовољну српску) област, заосталу под Турцима. Карацићев опонент Б. Штипкаловић, не прихватајући ијекавицу за

данас уобичајен, не треба сметнути с ума ни чињеницу да је оваква културноисторијска матрица била одлика „ауентично европског духовног модела” (Бугарски 2009: 17).

¹² Пре пада српске државе под Турке српске државне формације захватале су истовремено или наизменично различите балканске области, Босну, Зету, Хум, Рашку, Космет, Поморавље, сев. Албанију, Македонију итд., а српски државни и културни центри су се углавном померали према северу (Скадар, Призрен, Прилеп, Скопље, Крушевац, Смедерево, Београд, Срем итд.).

¹³ Уосталом, В. Карацић је, као Подрињац, учествовао у обема „револуцијама” – и политичкој (као устаник) и културној (као реформатор). Вероватно у тим релацијама треба разумети Новаковићев став да је српска држава настала у пределима Мачве, Шумадије и Поморавља, „баш онде, где се најлепше и најчистије говори српски источни говор” (Новаковић 1888: 317 – курс. П.Р.). Но, није спорно да је у таквим условима србијанска држава у појединим периодима показивала недовољно познавања области на југу и југоистоку (и ван својих граница, али и у оквиру њих), па и својеврсни немар и несмотреност, о чему на више места критички пише већ С. Гопчевић (1890: 7, 24, 45 и др.).

¹⁴ Такве појаве одавно су забележене и међу српским становништвом с оне стране Дрине (Скерлић 1977: 553), а није их тешко тамо ни данас препознати. (За слично стање код Срба из Барање в. милорадовић 2000: 666).

српски књижевни језик, истиче помало подругљиво (1821) да ијекавским наречјем „Херцеговци и босански Турци [муслимани] по крчмама беседе” (СКЕРЛИЋ 1977: 536). У том смислу ни западна Србија није много боље стајала, те десетак година касније П. Стаматовић одбија да прихвати могућност да „славенствованије из области Јадра у Турској” постане српски књижевни језик (СКЕРЛИЋ 1925: 259). Неке друге, опет, српске периферије, на пример на југу црногорска, имале су у овоме другачији статус.

Дакле, могло би се очекивати да готово свака језичка (и(ли) државна) „периферност”, нарочито ако није остварила свој снажнији друштвеноповесни престиж,¹⁵ носи одређене последице по перцепцију датог говора. То Т. Петровић, посебно у случају појединих србијанских „периферија”, битно другачије вреднује, што, чини се, не пролази без трагова својеврсног локалпатриотизма ауторовог. Штавише, када на примеру југоисточне Србије пише о тзв. хегемонијском односу центра према периферији, аутор истиче да тај однос овде „podrazumeva i zahteva jezičku asimilaciju” (РЕТРОВИЋ 2015: 12 – курз. П.Р.),¹⁶ при чему аутору као образац за то служи и сам долазак овог становништва у Београд. Пресељењем у Београд, Врањанци, Нишевљани и Пироћанци, по аутору, не постају бидијалектални, јер су, на пример, савладали (и) београдски (из)говор,¹⁷ – него „асимиловани”, као да се тако не „асимилију” и Суботичани, Ужичани, Јагодинци, Подгоричани, Фочаци и Книћани који постану становници Београда. Ако останак Врањанаца, Нишевљана и Пироћанаца у Београду подразумева њихову „језичку асимилацију”, онда је асимилација и њихово учење српског књижевног језика и школовање уопште; то је, затим, учешће у друштвеном животу, културним збивањима и др. – дакле, и сам живот у Србији. Зашто је ауторов фокус толико, и на тај начин, изоштрен на овај део Србије? Стиче се утисак да се употребом термина „језичка асимилација” овде унеколико подразумева несрпска (/ недовољно српска) језичка природа говора југоисточне Србије,¹⁸ што није у сагласју ни са српском лингвистичком науком, ни са самим осећањем главнине тамошњег становништва. На другој страни, такав би приступ могао бити у сагласју са старом великобугарском идеологијом, и њеним стално оживљаваним изданцима, која ове говоре (до линије Зајечар – Сталаћ – Прокупље – Врање), те вероватно и тамошњи живаљ, сматра изворно бугарским (исп. БДА, I–III). Можда би могао бити у садејству с политичким

¹⁵ Овај обично у исто време и лингвистички „престиж” понекад је у сукобу с изабраном дијалекатском основицом за књижевни језик. Београд као главни град тај „престиж” остварује, иако се налази на периферији те основице, али га у другим језичким миљеима остварују и градови који територијално и нису део књижевнојезичке основице (нпр. у случају Софије или Скопља).

¹⁶ Занимљиво је да је у ауторовој књизи посвећеној Србима у Белој Крајини (Словенија), који нестају по убрзаном поступку, термин *асимилација* врло ретко у употреби, па и тада уз употребу маркера тзв. политичке коректности, или можда и неке врсте (ауто)цензуре. Тако, аутор на једном месту пише и о процесу „dobrovoljne asimilacije lokalne srpske zajednice” (РЕТРОВИЋ 2009: 55). Процес грубог потискавања и гашења српског језика на словеначком терену аутор подводи под тзв. „замену језика” („language shift”).

¹⁷ Управо на примеру једне београдске епизоде (РЕТРОВИЋ 2015: 12) аутор показује висок степен бидијалекталне компетенције овог становништва, а не њихову „асимилацију”.

¹⁸ Има више таквих места у књизи која би се на тај начин могла разумети (в. даље).

заговарачима стварања још једне нације и њеног књижевног језика на србијанско-бугарско-македонској размеђи, заправо (поново) на српском етничком терену, – као каквом „компромисном” решењу. Вероватно се управо у том светлу може посматрати и својевремено инсистирање појединих лингвистичких кругова за издвајањем тзв. торлачког дијалекта из тадашњег „српскохрватског” језичког простора, заправо из источног дела „штокавице” (источних српских говора),¹⁹ што аутор на некоректан начин и помало еуфорично тежи да представи као проблем „adekvatne klasifikacije govora južne i istočne Srbije”, који се провлачи – „kroz gotovo čitavu istoriju srpske dijalektologije” (PETROVIĆ 2015: 111).

Овиме смо се дотакли још једне важне културолошке (и дијалектолошке) теме, управо по основи тога што су се југоисточни србијански дијалекти нашли у специфичној ситуацији будући непосредно ослоњени на суседне, но језички блиске јужнословенске области, бугарску и македонску. То је у време националног конституисања ових народа изазивало спорове међу лингвистима све три стране, који су у већини енергично доказивали припадност суседних пограничних области свом језику. Т. Петровић сматра потребним да подсети на то да В. Караџић у *Српском рјечнику* (1852) под одредницом Торлак бележи „čovjek koji niti govori čisto Srpski ni[t]i Bugarski” (PETROVIĆ 2015: 112), сугеришући тиме ваљда да је већ Караџић везао судбину овог дела становништва за српску националну и културну периферију, те и поставио основу за хегемонијски однос центра према периферији. Корисно је, међутим, подсетити да је већ Караџић, иако уочавајући и тзв. прелазне дијалекатске типове на овој тремеђи, и у западној Бугарској и деловима Македоније, препознавао доминантне језичке особине које би се морале сматрати српским репрезентантима. У једном његовом писму П. Ј. Шафарику из 1827. године стоји: „Сад ћу нешто да Вас опоменем. Немојте Ви Србе бугарити. Не само што Љесковчани и Приштинци нијесу Бугари, него и сами Видинци и Ти-провчани [зап. Бугарска] и Пироћани по језику су ближе к Србима, него к Бугарима (премда не говоре чисто ни једним језиком) [Н]едајте се Ви преварити којекаквим Бугарским ћифтама, које су, као сваки човек, ради свој род умложити” (према Стојанчевић 1975: 17).²⁰ Овакав Караџићев став налазио је готово у континуитету конкретне потврде у каснијим дијалекатским оцртавањима српског језичког простора на овом делу Балкана (међу Србима: С. Новаковић, А. Белић, П. Ивић и др.). Дакле, тај „српски” дијалекатски континуум који се на истоку простире до линије Видин – Тустендил – Кратово – Скопље – Тетово (исп. Ivić 1973: 27) препознао је у обрисима већ Караџић, а није спорно да се континууми другог реда (маркирани другим национално-језичким репрезентантима) простиру надаље према централним бугарским говорима, на једној, и централним македонским говорима, на другој страни.

¹⁹ Свакако је управо из тих разлога М. Будимир својевремено критиковао покушај једног броја лингвиста „да исконструју четврти српскохрватски дијалекат” (Будимир 1969: 165), но ситуација је много јаснија ако се зна да се почетком овог столећа „торлачки” нашао на Унесковој листи „угрожених језика”.

²⁰ Колико је Шафарик у овоме и сличним пословима око Срба био пристрастан не можемо знати, иако нам Скерлић преноси податак да се Шафарик није добро осећао међу српским „варварима” и „полутурцима” (СКЕРЛИЋ 1925: 141).

По Т. Петровић у српским дијалектолошким класификацијама везаним за ову тромеђу, ипак је „na delu [...] smeštanje u okvire nacionalnog jezika dijalekata koji sa susednim govorima predstavljaju dijalekatski kontinuum” (PETROVIĆ 2015: 112), али би аутор морао знати да је и П. Ивић, најбољи познавалац јужнословенских дијалекатских континуума, који је писао дијалектолошке одреднице и једне познате европске и светске енциклопедије (в. Ivić), међу овим континуумима јасно омеђио оне који би имали бити репрезентанти српског у односу на бугарски и македонски језик.²¹ Уосталом, ако се за тренутак изместимо на западније терене, који су аутору по много чему ближи, можемо се латити још очитијег, правошколског примера смештања у оквиру различитих националних језика дијалеката непосредно везаних у истом језичком континууму, и то првога реда. Тзв. кајкавско-словеначки континуум („кајкавско-словеначка еволутивна заједница”, Ивић 1986: 32, исп. Ivić 1973: 32) смештен је у оквиру два национална језика и њихова дијасистема, – „хрватског” и „словеначког”, што би научним истраживачима и надаље могла бити поучна социолингвистичка тема.

С тим у вези, аутор констатује и постојање различитих цивилизацијских односа код Срба, Хрвата и Словенаца према дијалектима као културним добрима, при чему Србе у односу на Хрвате и Словенце врло ниско вреднује. То је тема која тражи и шира и објективнија истраживања. Ипак, када је о стању међу Србима реч, не треба превидети давнашње постојање свести о културној вредности дијалекта међу филозофима и културним радницима. Већ С. Новаковић, на пример, указује на опасност да део говора који се не нађе у књижевнојезичкој основици буде у културном смислу запостављен, али да су ти дијалекти драгоцени за „изучавање етнографско-лингвистичких особина народних”, „за познање пределних особина народнога језика”, – па и као могући ресурс у снажењу књижевног језика (НОВАКОВИЋ 1888: 323, в. 3). Чињеница је и то да, на пример, књижевноуметничко стваралаштво на дијалекту у међувремену све више налази места у српској култури, што се делом читава и из текста Т. Петровић. Но, не узимајући сада за пример Словенце (исп. фус. 16), осврнућу се на ауторово навођење примера из Хрватске, где су „kajkavski i čakavski festivali popularni dugi niz godina, naročito od šezdesetih godina 20. века, i ponegde su postali događaji od nacionalnog značaja” (PETROVIĆ 2015: 113).²² Србисти, познаваоци лингвистичких и социолингвистичких

²¹ Управо водећи рачуна о дијалекатским континуумима, Ивић, као и низ његових претходника, српске језичке особине препознаје и у широј области Македоније. У једном од својих радова он истиче да је „већина македонских говора по свом гласовном инвентару готово једнака с главнином српских говора, а изразито различита од највећег дела бугарских дијалеката” (Ивић 1986: 47), на шта указују и поједини хрватски аутори (нпр. Brozović 1970: 69). Уосталом, за овакво језичко стање на македонском терену не може се рећи да је било у несагласју с етничким (исп. Радич 2003а), као што су таква поклапања у дужем периоду одликовала и делове западних бугарских области (в. 4).

²² Аутор, додуше, запажа неке културолошке помаке у јужној Србији, али уз констатацију да је мало вероватно „da će ovakva kulturna promocija dijalekata imati širi odjek ili dobiti status festivala od nacionalnog značaja” (113). Није јасно по којој основи аутор исказује сумњу у даљи развој оваквих културних манифестација у нас, ако до данас постоји већ солидна књижевна продукција којој је циљ неговање дијалекатске речи (исп. за југоисток Србије кратак преглед у Крстић 2011).

дешавања на овим просторима последњих столећа, знају да се овакав однос према „кајкавици” и „чакавици” у Хрвата не може лако упарити с односом Срба према србијанском југоистоку. Друштвеноповесна ситуација код Хрвата у XIX столећу и њихова друштвенополитичка стратегија донела им је циљани отклон од њима иманентног националног језика пређашњих столећа – „чакавског”, чему се затим придружила „кајкавица” са Загребом као новим политичким и културним центром Хрвата. И на једном и на другом „дијалекту” Хрвати су у прошлости имали богату књижевну продукцију и изграђивали и дограђивали свој културни идентитет, због чега, с правом, овим фестивалима и дају „национални значај”. „Штокавица”, заправо је з и к којим се столећима одликовао управо српски народ на Балкану, није могла бити репрезентант хрватског идентитета.²³ Она је пре свега била нека врста нужног зла за којим су Хрвати посегли у оквиру тзв. илирског покрета (најпре као дела аустријске политичке концепције) с почетка XIX столећа, како би могли отпочети са заокруживањем иоле релевантне државно-националне територије и њеног пучанства, чему се тако имао прибројати и Дубровник. У српској науци се истиче да је овај хрватски акт био „мудар потез који је *огромно размакао границе* културног и политичког зрачења Загреба и отворио пут на формирању модерне хрватске нације” (ИВИЋ – КАШИЋ 1981: 360 – курз. П. Р).²⁴ У управо пример који аутор наводи из Хрватске показује сву снагу тамошње носталгичне концепције о „чакавцима”, па и „кајкавцима”, као „правим / чистим” Хрватима и њену ревитализацију, вероватно не случајно, од шездесетих година XX столећа, дакле од почетка распада СФР Југославије и нових невоља у које је запао српски народ, посебно у Хрватској.²⁵ Што се србистике тиче, за њу је овде једино важно да управо овај пример потврђује свевременост Караџићева (и не само његова) учења о „штокавици” као српском језику, те „чакавици” и „кајкавици” као хрватском (односно хрватско-словеначком). А аутор тежи да кроз оптужујући „diskurs о ’pravim / čistim Srbima’ i ’pravom / čistom srpskom jeziku’” (PETROVIĆ 2015: 113, исп. 4) заштитнички сагледа положај југоисточних србијанских говора у српском културном миљеу, оптужујући српску елиту пређашњих и садашњих времена за дискриминишући однос према овим говорима, те истичући још као позитиван пример однос према дијалектима у Хрватској.

²³ О томе се и после Караџића на исти начин изјашњавају готово сви врсни познаваоци српског језика који су се мање или више успевали одупрети различитим политичким притисцима свога времена (међу Србима: С. Новаковић, Ј. Стојановић, М. Московљевић, П. Ивић, Д. Петровић, укључујући низ аутора млађе генерације). Д. Петровић у више својих радова указује на грубе настрaje југословенске комунистичке власти у циљу научног профилисања „заједничког” српско-хрватског дијасистема, односно „српскохрватског” језика (исп. ПЕТРОВИЋ 2012).

²⁴ Отуда би најпре „штокавица” у Хрвата из објективних, повесних разлога заслуживала да буде слављена и величана, и она би то можда и била да се (и) међу Хрватима не сматра српским језиком. Градишћански Хрвати, нпр., за свој књижевни језик не прихватају „штокавицу”, сматрајући је нехрватским идиомом (исп. ВЕНЧИЋ 1998: 260).

²⁵ Вероватно су због тога поједини Срби из Хрватске своју лојалност хрватској држави морали потврђивати бављењем „чакавском” језичком баштином. Но, ни млади србијански лингвисти нису били боље среће у појединим периодима југословенства, нарочито након Другог светског рата (исп. фус. 23).

3. СРПСКОЈУГОСЛОВЕНСКА ЕЛИТА И ЊЕНА ЛИНГВИСТИЧКА ИДЕОЛОГИЈА. О КУЛТУ ЗАПАДНИХ ГОВОРА У „СРБ(ОКРОАТ)ИСТИЦИ”. Културолошки положај југоисточних србијанских говора у савременом српском језику и српској култури уопште питање је којем Т. Петровић с правом посвећује пуно простора. Ово питање је, међутим, сложеније него што изгледа на први поглед и захтева вишеслојан приступ у којем повесни процеси, међу њима и они који се тичу стања у филологији XIX и XX столећа, имају кључно место. За разлику од традиционално бржно праћеног разграничавања српског језика на источним границама, пре свега у односу на бугарски језик, идеја о стварању књижевнोजезичке и политичке заједнице на јужнословенском западу, између Срба, Хрвата и Словенаца, гуerala је у запећак питање српских језичких и етничких граница на западу, и то у најосетљивијим периодима новије српске повести. Удаљавајући се од Караџићева етничког и лингвистичког виђења западнојужнословенских области (исп. фус. 23),²⁶ југословенска идеја, баштинећи елементе илирског покрета, засноваће се на моделу наводно природног српско-хрватско(-словеначко)г културног, језичког, политичког, па и расног јединства. Почетком XX столећа србијански интелектуалци који су се нашли на првим линијама југословенства у именовању свог језика и нације готово неизоставно, као саставни део израза, прикључују термин „хрватски”, с тежњом да се уз овај израз, колико је могуће, веже и термин „словеначки”. У радовима београдског књижевног критичара тога времена Ј. Скерлића, уобичајени су изрази „српско-хрватски дијалекти”, „српско-хрватски књижевни језик”, „српско-хрватска књижевност”, као и „српско-хрватски народ”, „српско-хрватска народна особеност” (исп. „Србо-Хрвати и Словенци”) итд. Слично је у терминологији београдског лингвисте А. Белића, у времену већ одмаклог српско-хрватско-словеначког политичког суживота у оквиру заједничке југословенске државе. У његовој студији *Штокавски дијалекти* (1929) јављају се, тако, „српскохрватски језик”, „српскохрватска књижевност”, „српскохрватска насеља” (исп. „српскохрватска и словеначка заједница”) (Белић 2000а: 271–274). На филолошком плану, основна потка за идеју политичког заједништва тражена је у оним српским говорима који ће носити потенцијал везивања са западном „браћом римскога закона”, тј. католицима српског језика, – али и Хрватима (исп. фус. 26). Ситуацију је код Срба подгревала и подстицала спремност западне стране да прихвати српски књижевни језик за свој, макар га не називала (увек) српским, а жељу да учествују у том књижевнोजезичком јединству са Србима и Хрватима исказивали су у подужем периоду и Словенци, чак кроз спремност да прихвате и ћирилично писмо (Скерлић 1925: 144, 164).²⁷ Разумљиво је онда што се у *Устави Краљевине Срба, Хрватина и Словенаца* (1921) као званични језик овог „троименог народа” нашао „српско-хрватско-словеначки”.

²⁶ Супротно Караџићевом (и не само његовом) приступу, под „нашом браћом римскога закона” се, осим „штокаваца-католика”, потом почињу све чешће подразумевати и „чакавци” и „кајкавци” (исп. Скерлић 1964: 342), – они који нису говорници српског језика.

²⁷ То је време када словеначки књижевник С. Враз заступа идеју да Словенци треба да имају заједнички књижевни језик са Србима и Хрватима. Словенац У. Јарник пише да се „у почетку хрватскога илирства читало [...] готово у сваком углу ‘црне школе’ (загребачке католичке семинарије) српски, а наполе списи Вука Караџића, Доситија Обрадовића и Рајићева повјест” (Скерлић 1925: 163–164).

Западни српски говори (тзв. новоштокавски) подигнути су из тих разлога у идеологији југословенске културе на ниво култа и неке врсте идеолошке иконе, чиме су се у културолошком смислу почеле запостављати источне српске области, нарочито дијалекти који нису улазили у основицу књижевног језика. А они су припадали широким просторима централне Србије, затим њеним југоисточним крајевима, Косову, Метохији, (северној) Македонији, али и југоисточним деловима Црне Горе и Рашкој области. Штавише, на неке од њих се с највиших интелектуалних места, од стране филолога и лингвиста, указивало као на нешто заостало и назадно, нешто што тешко хвата корак с другим крајевима, а није искључено да је и економски фактор био у сагласју с таквим стањем. Иако су драме С. Сремца, посебно оне јужнијег колорита, биле изузетно популарне у србијанској метрополи, Скерлић, на пример, у својим приказима пише да је Сремац „претерао са уношењем дијалекта у своје нишке приповетке”. То је, наставља он, „онај оригиналан и смешан језик којим Калча прича своје ’ловџијске’ лажи. То је онај архаични дијалекат са којим се у Шумадији (насељеној махом Херцеговцима) увек збијала шала” (СКЕРЛИЋ 1935: 156). Вредно је пажње да је у процесима стандардизације српског језика књижевнојезичка норма на одређеним језичким нивоима начелно дозвољавала учешће особина из говорних области изван дијалекатске основице књижевног језика.²⁸ „Наравно, – пише у вези с тим Белић непосредно након Другог светског рата (1946) – сваки претставник ма којег дијалекта наше земље има права, држећи се опште правилности нашег књижевног језика, да изнесе неку реч, израз или синтаксичну особину свога краја у своме делу ако мисли да се њоме боље и изразитије обележава какав појам” (Белић 2000б: 575). Међутим, он додаје и следеће: „Али дијалектизми у облицима, у изговору и у акценту руше основне стубове правилности књижевног језика. Како нас они непријатно дирају на сцени, на јавним местима, у школама! Наш је језик необично звучан и хармоничан. Четири изванредна акцента његова дају му необичну мелодичност и ритмику, са чим се може мерити мало језика у свету. Он је управо украс наше културе” (575). Оваквим приступом је, ипак, у оквирима „наше културе” истакнута разлика између културолошких вредности „сукобљених” страна. Она се сада с највишег академског места покушала канонисати и према ономе чега у језику нема – према естетским вредностима по себи.

Разумљиво је што се с интелектуалног (← политичког) врха оваква идеологизована и квазиестетска лингвистичка матрица лако преносила у друге поре друштвеног живота, на чијој је мети најпре имао бити образовни систем Србије и генерације тадашњих и будућих ученика. Тако ће дечији песник Милосав Б. Мирковић, Александровчанин родом (дакле управо из области коју Т. Петровић сврстава у југ / југоисток Србије), у својој песми *Жуја* представити србијанског ђака који се стара да поштује књижевни језик саветујући своје родитеље да не кажу дијалекатски за *шанкем*, са *кумем Сџанкем*, него „српски чисто”: за *шанком*, са *кумом Сџанком*; да не кажу с

²⁸ Већ Новаковић истиче да су ови говори „вечити извор и рудник за многе и многе ситнице, у којима књижевни језик може осетити потребу ради свога развитка или попуњања” (Новаковић 1888: 323).

чейке, него „српски” *чейком* и др. Наведени дијалекатски облици, очито из песниковог завичајног говора, косовско-ресавског су типа (за *шанкем*, са кумем *Сшанкем*), о чему уосталом говори и сам назив песме, а у њима се препознаје нанос призренско-јужноморавских језичких црта (с *чейке*). Мирковићев приступ, који је половину србијанских говора, рачунајући и његов завичајни, прогласио фактички „недовољно српским”, доносио је, дакле, више штете него користи младим Жупљанима, а с тим и српском културном идентитету у целини (Радић 2008: 137). Овакав приступ српских научних и културних посленика прелио се по инерцији и у ово столеће, ипак, у све мањем броју примера и без већих одјека. Један од Белићевих наследника по вокацији и „србокroatистичком” идеолошком усмерењу, београдски универзитетски професор С. Вукомановић, Херцеговац родом, историчар језика и дијалектолог, спорећи се са заговорницима измештања дијалекатске основе српског књижевног језика према истоку (исп. 4), налази за потребно да за свој главни аргумент истакне управо структурну и другу различитост призренско-тимочких говора у односу на западни дијалекатски комплекс. По аутору, наиме, југоисточни говори су неподобни да учествују у књижевном језику, они имају „само један врло кратак акценат, два падежа, падежна именичка облика, и изразито архаичан и друкчији, *нейприродан*, изговор многих свакодневних речи”²⁹ (Вукомановић 2006: 10 – курс. П.Р.). Овај готово парадигматски културолошки модел прошлих времена, чије рецидиве бележимо до данашњих дана, показује да се управо из пера промотера и заштитника „србохрватства” (↔ југословенства) међу Србима укызивало на неподобност источних говора (често и само по основи њихове појачане језичке балканизације),³⁰ а до краја инсистирало на култном односу према западним говорима као стожерима „братства и јединства”. То се најзад готово svelo на гротескну глорификацију „благогласних” говора, оних са што дужим акцентима, што већим бројем падежних облика и што „природнијим” изговором речи, шта год то значило.

Видимо да овакав приступ, у ствари, није много одмакао од некадашњег трагања за што „чистијим” идиомом³¹ који треба да се укотви у књижевном језику, с том разликом што се појам језичке „чистоте” овде јавио у идеолошком руху новог политичког тренутка. Идеолози и присталице југословенства као

²⁹ Следе примери речи с очуваним муклим вокалом и вокалним *л*, са чланском морфемом, аналитичком компарацијом и др.

³⁰ У оквиру балканистичких језичких процеса источни српски говори своје бројне особине деле са суседним језицима, пре свега бугарским и македонским, што је у прошлости поједине „србокroatисте” западне провенијенције подстицало на то да најзад и саму еквицу у српским („срскохрватским”) говорима прогласе бугаризмом (исп. MEDINI 1920: 64).

³¹ Поред односа између појмова „централно” и „периферно”, и појам „чистог” („неисквареног”) и „нечистог” („исквареног”) мењао се у српској филологији по различитим критеријима, укључујући различита лоцирања „чистих” и „нечистих” дијалекатских и етничких области. По „чистоти” се тако издвајало „јужно наречје” (у већини Херцеговина), посебно насупрот Војводини (В. Караџић), затим Мачва, Шумадија и Поморавље (С. Новаковић). Код појединих филолога (М. С. Милојевић) и призренско-дебарска област, као и област од Васојевића до Косова (в. Радић 2008: 131–132, исп. фус. 12), издвајале су се по својој „чистоти”, а по С. Гопчевићу (1890: 23), на југоисточном правцу и Нишевљани говоре „чисто српски”. На последња виђења су можда утицала српско-бугарска спорења око језичке границе (в. 2).

да су се надовезали на филолошко-романтичарску нит старијих времена, али не више у корист трагања за изворним, епским и слободарским, већ за оним што ће идеолошки моћи да изгради новог, напредног човека, индустријализованог и урбанизованог, грађанина који ће учествовати у новој, југословенској, понајпре социјалистичкој култури, оличеној у језичком стандарду (чврстој српско-хрватској копчи, исп. фус. 23), неповратно удаљеном од локалног и дијалекатског, заосталог и архаичног, те свакако и националног и националистичког. Тако ће Д. Барјактаревић у морфолошким особинама Врања, „под све снажнијим импулсом школе и *савремене йроизводње*”,³² препознати иновације које се приближавају облицима „*йрогресивних* штокавских говора” (БАРЈАКТАРЕВИЋ 1977: 402 – курс. П.Р.), а та „прогресивност”, и на овом и на многим другим плановима, много се више односила на југословенске републике западно од Дрине него на Србију. Зато су у таквом идеологизованом контексту и дијалектизми са запада остављали другачију перцепцију од оних с истока, што се као врста рецидива провлачи до данас. О томе управо сведочи једна реченица (која је од стране Т. Петровић остала незапажена) из ширег текста пренесеног с интернет-форума, која говори о томе како се једна Врањанка жали да је њен говор у јавности негативно маркиран, док „*kada dođe neko sa ikavicom ili neko iz Zagreba ili Crnogorac ili bilo ko, ko nije iz Srbije, onda je dijalekt simpatičan i tako cool*” (PETROVIĆ 2015: 110 – курс. П.Р.).

4. ПИТАЊЕ ЛИНГВИСТИЧКЕ НОРМЕ (ПО КО ЗНА КОЈИ ПУТ) МЕЂУ СРБИМА: ИЗМЕЂУ ИСТОЧНИХ И ЗАПАДНИХ ГОВОРА. Почетак стварања књижевнојезичке норме у Срба обележен је бројним неслагањима, што је делом настављено и у потоњим временима, како у детаљима тако у крупнијим питањима. Тако се и тема основице књижевног језика повремено враћала међу српске филологе. Распад СФР Југославије крајем прошлог столећа и детронисање њене мање-више официјалне књижевнојезичке норме („српскохрватског / хрваткосрпског књижевног језика”), у складу с измењеним политичким и социјалистичким условима (поред „хрватског”, рад на стварању „бошњачког” / „босанског” и „црногорског” књижевног језика), подстицали су и код Срба промишљања о нешто другачијим приступима књижевнојезичкој норми. Но, док су једни упозоравали на удаљавање норме од Карацићева језика и указивали на својеврсно „ишчашење основице стандардног језика” у Србији (БРБОРИЋ 2000: 165), код других су се јавиле више или мање умерене идеје о потреби поднављања српске норме управо у правцу слободнијег укључивања србијанског лингвистичког амбијента. Јер, поновно осамостаљење србијанске државе чинило се у појединим домаћим круговима (што није пролазило ни без утицаја са стране) као прилика да се њена језичка норма прилагоди новим политичким условима, уз одређено измештање књижевнојезичке дијалекатске основице према источнијим говорима. Тако, Т. Петровић на нормативистичком плану препознаје „проблеме” у функционисању српске језичке норме, сматрајући да је она данас застарела и превазиђена. За четвороакценатски

³² Појмом „савремене производње” правдаће се и надаље многи друштвеноповесни и политички процеси, па ће се тако и данашња појачана асимилација Срба у Словенији тумачити као „*posledica industrijalizacije i modernizacije*” (PETROVIĆ 2009: 179).

систем и поста акценатску дужину аутор истиче да они одликују „govornike nekih dijalekata, ali ne i većinu korisnika srpskog standarda” (PETROVIĆ 2015: 17). Аутор не доноси статистичке податке о овде исказаном односу већина – мањина, али свакако под „корисницима српског стандарда” не подразумева Србе ван граница Србије (Херцеговина, Босна, Црна Гора, Далмација, Славонија и др.), што је прилично нов стандардолошки приступ у србистици. „*Drugi problem – по аутору – лежи у tome што се већи део дијалеката који чувају ове карактеристике налази изван територије данашње Републике Србије, у Босни и Херцеговини и Црној Гори*”,³³ што је утицало на „formiranje različitih varijacija diskursa o *srpskom duhovnom prostoru* koji nadilazi administrativne granice Србије” (17, исп. фус. 6). Међутим, аутор превиђа да је српски народ старији од српске државе, те да је он постојао на широким просторима Балкана и у периодима када своје државе није имао.³⁴ Аутор, дакле, сматра једино исправним да се језичка норма гради у административном оквиру (предуслову) званом држава, и притом та норма увек изнова изграђује (тј. разграђује) ако дође до промена у државним границама.³⁵ По тој логици, у новом „србијанском” стандарду (који би се тек по традицији могао звати „српским”), више није добродошао четвороакценатски систем, поста акценатска дужина, а идући даље том линијом можда ни свих седам падежа и још доста тога, низ особина које би, дакле, за промену, сада могле представљати једну другу и другачију „периферију”.

Међутим, изостали су конкретни ауторови лингвистички предлози у вези са стандардизацијом, па читаоцу остаје да се пита да ли би та нова, србијанска норма требало да буде можда нека врста компромиса између главних србијанских дијалеката (полидијалекатски приступ),³⁶ али се из ауторовог „дискурса” свакако може разумети да би се ијекавица имала сматрати несрпском.³⁷ Аутор, дакле, превиђа да западно од Дрине постоји још једна српска државна творевина и да је питање опстанка српског народа на Балкану везано за што чвршћу везу најмање ове две целине, што не би требало да буде у супротности ни с тзв. европским вредностима. То је, у неку руку визионарски, уграђено и у стварање књижевног језика код Срба половином XIX столећа, иако су они у то време живели под различитим окупаторима, не имајући своје државе. У том смислу аутор, неком се може учинити

³³ Аутор је из неког разлога пропустио да помене Хрватску.

³⁴ Данас изгледа парадоксално, али се чини да је у неким од тих периода српски народ обезбедио себи бољу етничку и духовну виталност него у појединим временима када је имао државу, посебно у заједници с другим јужнословенским народима.

³⁵ Срби би, историјски гледано, до данас по томе морали имати више прилично јасно оделитих територијалних норми (исп. фус. 12), док неки други народи који немају своје државе (нпр. Цинцари, Градишћански Хрвати) своју норму не би ни могли (/ смели) имати.

³⁶ Из добро познатих разлога (в. 2), на тим компромисним, „штокавско-чакавско-кајкавским” решењима покушава се радити у Хрватској, али, наравно, без много успеха (GREENBERG 2004: 120–122), јер стварање књижевног језика подразумева чврсто ослањање на какав органски језички модел.

³⁷ Занимљиво би било у овом контексту разматрати и питање писма. С обзиром на то да ћирилица, вероватно, још увек има солидну заступљеност на југу Србије, може се сматрати да би аутор можда тек на кратким стазама био за њен остатак, пошто је овај његов рад о „јужњацима” штампан латиницом, као и његова књига чији је суиздавач САНУ.

можда и с намером да подстиче поделе, указује на то да се ти вансрбијански дијалекти у варијацијама дискурса о српском духовном простору „hijerarhijski pretpostavljaju onima koji se govore na teritoriji Srbije, kao čistiji, pravilniji, stariji” (PETROVIĆ 2015: 17). Верујемо да је романтичарско виђење језички „чистијег”, па и „правилијег” у перцепцији западних говора увелико превазиђено и у народним слојевима, али је тешко поверовати да се међу њима за ове говоре оперише и појмом „старији”. Теза да се на западним територијама налазе „старији” српски говори прилично је проблематична и она се вероватно не јавља ни у народу, јер се и овде српска старина најпре везује за југ и југоисток (исп. ШАРЕ – СТАНКОВИЋ 2011: 50),³⁸ за области за које се, не случајно, поодавно везује географски појам Старе Србије (исп. понегде и термин „староштокавски” за ове говоре). У сваком случају, пресађујући у данашња времена међу Србијанце романтичарску лингвистичку терминологију о „чистом” и „правилом”, аутор као да полази од тога да се у српском књижевном језику и међу његовим корисницима ништа није десило од кад је овај књижевни језик настао. А управо је српски књижевни језик у међувремену исказао спремност да се у зависности од потреба мења и прилагођава, укључујући и његову отвореност према утицајима из централне и јужне Србије (исп. РАДИЋ 2003б: 129–143).

Друштвеноповесни и културолошки процеси уче нас, међутим, о томе да постоје многи далеко сложенији и разгранатији модели којима се може одликовати утемељење једног књижевног језика, те с тим у вези и окупљање око њега много различитијих, па и међусобно јасније сучељених дијалеката. Хрвати („чакавци”) прихватили су за свој књижевни језик један прилично другачији, њима удаљен дијалекатски модел, заправо српски језик („штокавски”); њима се придружио део „кајкаваца” (Загреб – Вараждин – Крижевци) који се тек политички везао за хрватско име, а уз Хрвате „кајкавце” – сасвим логично – за прихватање српског књижевног језика изјашњавао се у одређеним периодима и један број Словенаца (в. 3), који су, у ствари, такође „кајкавци”. То је, мање-више, природан резултат друштвеноповесних токова у којима се народн(осн)е масе у датом тренутку престојевају и окупљају око заједничких потреба, осећања и стремљења, некад чак са својом прилично различитом језичком и дијалекатском прѣијом, јер, како би хрватски филолог В. Јагић казао – „Jedinstvo duševno ne pita za gramatiku” (према НАММ 1951: 198).³⁹ На другој страни, познато је да је бројно српско становништво из западне Бугарске (бугарски део Шоплука од Видина и Лома, преко Берковице и Софије до Самокова и Ћустендила – језички и културолошки готово идентичан са србијанским, в. 2) пред Берлински конгрес узалудно потписивало бројне молбе и петиције европским званичницима, како би ова област припала матици Кнежевине Србији (Гопчевић 1890: 330–336), али у овом случају „јединство душевно” није имало никакву тежину пред политичким пројектима Запада. Но, као да се то исто право на јединство Србима и данас

³⁸ Исп. и дискусију с интернет-форума коју преноси аутор, а у којој коментатор сматра да су говори југа и југоистока најстарији (PETROVIĆ 2015: 13–14).

³⁹ Додуше, Јагић је под „духовним јединством” вероватно подразумевао тек припадност заједничкој католичкој вери.

покушава оспорити на Балкану, па и у њиховој сопственој држави Србији (исп. фус. 19), како онима из призренско-тимочке дијалекатске области, тако онима из косовско-ресавске, који у културолошком и сваком другом про-филисању Србије и српског народа столећима учествују.

Још нешто. Нису, наравно, неочекивани ни дисонантни тонови из појединих територијално периферних области који показују недостатак културолошког јединства и осећаја заједништва појединаца или делова тог становништва с другим српским крајевима. Циљ Т. Петровић био је, изгледа, да овом књигом, на примеру југоистока Србије, ту дисонантност посебно нагласи, можда и популарише. Но, примера из овог тематског круга који се тичу србијанског југоистока има врло различитог спектра. Има оних негативних који указују на појаве језичке дискриминације (чак и у школском систему) према припадницима ове говорне зоне, које аутор нашироко описује,⁴⁰ оних који се могу подвести под ширу палету људског незнања и примитивизма, – али и оних позитивних, који говоре о ваљаном и успешном суживоту књижевног језика и дијалекта у различитим друштвеним миљеима, од улице и кафића до школа и уџбеника. Иако на нашем југоистоку, као и на другим периферијама, има људи који по различитим основама (нпр. локалпатриотизма, личних комплекса и др.) исказују једну врсту незадовољства због статуса свог дијалекта, свакако и с обзиром на дистанцу коју он има у односу на књижевни језик, стиче се утисак да тамошњи млади људи данас углавном исказују високу свест о овим питањима, прилично добро познајући главне лингвистичке параметре из ове научне области и реално вреднујући улогу дијалекта у друштву (функција књижевног језика и његов однос према дијалекту, однос официјално – неофицијално у комуникацији, језички престиж града, посебно престонице и др.).⁴¹ У томе свакако има важан удео овдашњи наставни и педагошки рад на упознавању ђака и студентата с књижевним језиком, његовом природом и функцијом, о чему сведочи и већ солидна стручна литература из области диференцијалних граматики и студија чији су аутори овдашњи професори и лингвисти (Ј. Маринковић, С. Смиљковић, М. Јањић и др.).⁴² Потврда томе су и готово традиционални успеси овдашњих ђака на општинским и републичким такмичењима из познавања граматике српског књижевног језика, што је најбоља потврда да књижевни језик може бити свима доступан и „детериторијализован”.

⁴⁰ Овакве појаве, наравно, заслужују осуду и добро је што се на њих скреће пажња, макар је аутор овде избегао да пружи подробније податке о њима, што увелико умањује њихову доказну вредност. Ову тематику налазимо у последње време и као предмет анализе у једном броју прилога (исп. ШАРЕ – СТАНКОВИЋ 2011).

⁴¹ На то указује део моје филолошке праксе, укључујући и резултате једног броја анкета с овог терена у које сам имао увид, исп. у раду М. Јањић (2011: 111–112), или у докторској дисертацији Д. Станковић (2018: 253). Ипак, на другој страни је унеколико упозоравајуће запажање да, нпр., део врањске средњошколске популације показује већи степен толеранције према дијалекту у јавном дискурсу, укључујући и њен екстремни став „да школа не треба да исправља обележја локалног говора” (Станковић 2018: 254, исп. Судимац 2018: 576).

⁴² У приступу овој теми провуку се понекад и исхитрени, лоше формулисани ставови, чији аутори вероватно нису увек свесни њихове тежине, као што је тврдња о српском књижевном језику као нечему што је ученицима ове области „непознато и наметнуто” (Јањић 2016: 372).

*

Питање перцепције србијанских југоисточних говора је свакако важна и вредна тема и у бројним доменима остаје и надаље актуална у србистици. Она захтева широко познавање бројних и разнородних друштвених области и корисно је што се у ова питања укључују стручњаци различитих профила. Што се тиче књиге Т. Петровић, она је управо у оквиру ове тематике сумирала појаве из многих културолошких области савременог српског тренутка и подстакла бројна питања која се тичу српског народа и његовог језика, поставивши себи, успут, и врло високе циљеве, на шта су, уосталом, поједини оцењивачи ове књиге већ указали. Књига нам је из пера једног до скоро нашег аутора, поред латентних елемената југоносталгичног „погледа уназад”, донела и неку врсту духовне плиме савременог Запада, али и његово виђење даљих културолошких и с њима, вероватно, и политичких промена на српском етничком простору, овога пута у Србији, и то у областима изван њених покрајина. Она нам зато на време открива и шта би нам ваљало чинити, те би у том смислу за нас могла бити освешћујућа и упозоравајућа. У томе је њена велика вредност.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БАРИАКТАРЕВИЋ, Данило. *Дијалектолошка исцртаживања*. Приштина: Јединство, 1977.
- БЕЛИЋ, Александар. *О дијалектима*. Изабрана дела Александра Белића (10). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000а.
- БЕЛИЋ, Александар. *О различитим њивањима савременог језика*. Изабрана дела Александра Белића (13). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000б.
- БРБОРИЋ, Бранислав. *О језичком расколу. Социолингвистички огледи, I*. Београд – Нови Сад: ЦПЛ – Прометј, 2000.
- БУГАРСКИ, Ранко. Теоријске основе урбане дијалектологије. Жарко Бошњаковић (ур). *Говор Новоџ Сада, Свеска I: Фонетске особине*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду – Одсек за лингвистику, 2009, 13–30.
- БУДИМИР, Милан. *Са балканских источника*. Београд: Српска књижевна задруга, 1969.
- БДА: *Български диалектен атлас*, Обобщаващ том, I–III, София: БАНУ, Институт за български език, 2001.
- ВУКОМАНОВИЋ, Славко. *Српски језик и његов развој*. Београд: Завод за уџбенике, 2006.
- ГОПЧЕВИЋ, Спиридон. *Сѣара Србија и Македонија* (прев. Милан Касумовић). Београд: Парна штампарија Дим. Димитријевића, 1890.
- ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. Београд: Српска књижевна задруга, 1986².
- ИВИЋ, Павле, Јован Кашић. О језику код Срба у раздобљу од 1804. до 1878. *Историја српског народа* (5/2). Београд: Српска књижевна задруга, 1981, 311–380.
- ИЛИЋ, Марија. Вернакуларна аутентичност у српској дијалектологији: критичко преиспитивање. Радмила Жугић (ур). *Дијалектни српскога језика: исцртаживања, насѣава, књижевности*, 1. Лесковац – Врање: Лесковачки културни центар – Педагошки факултет у Врању – Универзитет у Нишу, 2016, 519–529.
- ЈАЊИЋ, Марина. Говор младих Врањанаца: од дијалектизама до англизама. Радмила Жугић (ур). *Дијалекти – дијалектиска књижевности*, 3. Лесковац: Лесковачки културни центар, 2011, 109–114.
- ЈАЊИЋ, Марина. Афективне стратегије у настави акцената на подручју призренско-тимочког дијалекта. Радмила Жугић (ур). *Дијалектни српскога језика: исцртаживања, насѣава, књижевности*, 1. Лесковац – Врање: Лесковачки културни центар – Педагошки факултет у Врању – Универзитет у Нишу, 2016, 369–381.

- Крстић, Дејан. Дијалект као маркер торлачког идентитета. Радмила Жугић (ур). *Дијалекат – дијалекатска књижевност*, 3. Лесковац: Лесковачки културни центар, 2011, 295–313.
- Милорадовић, Софија. Цртице о говору Срба у Кнежеву и Брањини (Бели Манастир). *Јужнословенски филолоџ* LV1/1–2 (2000): 665–669.
- Новаковић, Стојан. Неговање језика српског. Петар Милосављевић (прир.). *Срби и њихов језик (Хрестоматија)*. Београд: Требник, 2002, 317–332 (1888).
- Петровић, Драгољуб. Похара Срба и српског језика. *Људи љоворе – часопис за књижевност и културу*, 13–14 (2012) <<https://www.ljudigovore.com/issue/ljudi-govore-13-14/article/pohara-srba-i-srpskog-jezika/>> 15.02.2018.
- Радић, Првослав. Из историје српског питања у Македонији. Културолошки аспект. *Балканика XXXII–XXXIII* (2003а): 227–252.
- Радић, Првослав. О два аспекта балканизације српског књижевног језика. *Јужнословенски филолоџ* LIX (2003б): 105–152.
- Радић, Првослав. Дијалекат и норма у настави српског језика. *Књижевност и језик* LV/1–2 (2008): 127–141.
- Скерлић, Јован. *Омладина и њена књижевност (1848–1871)* (Ред. Владимир Ћоровић). Београд: Издавачка књижарница Напредак, 1925.
- Скерлић, Јован. *Књижевне студије, Друга књиџа*. Београд: Српска књижевна задруга, 1935.
- Скерлић, Јован. *Писци и књиџе*, II. Београд: Просвета, 1964.
- Скерлић, Јован. Источно или јужно наречје. Предраг Палавестра (прир.). *Критички радови Јована Скерлића*. Београд: Матица српска – Нови Сад и Институт за књижевност и уметност – Београд, 1977, 533–556.
- Станковић, Драгана. *Говор врањске деце ђредшколскоџ и школскоџ узрасћа – социолингвистички ђрисиџуџ* (Докторска дисертација у рукопису). Београд: Универзитет у Београду – Филолошки факултет, 2018.
- Стојанчевић, Владимир. Вуково интересовање за „Шоплук” и „Шопове”. *Ковчежић, Прилози и џраћа о Досиџеју и Вуку* 13 (1975): 15–20.
- Судимац, Нина. Ставови средњошколаца према осам урбаних варијетета српског језика. *Српски језик* XXIII (2018): 561–580.
- ШАРЕ, Сандра, Станислав Станковић. О феномену лингвизма међу србијском академском филолошком елитом. Радмила Жугић (ур). *Дијалекат – дијалекатска књижевност*, 3. Лесковац: Лесковачки културни центар, 2011, 46–54.

*

- БЕНЧИЋ, Nikola. Gradišćanski Hrvati. Mijo Lončarić (red.). *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Hrvatski jezik*. Opole: Uniwersitet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 1998, 249–263.
- БРОЗОВИЋ, Dalibor. *Standardni jezik. Teorija usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1970.
- GREENBERG, Robert. *Language and Identity in the Balkans. Serbo-Croatian and its Disintegration*. Oxford: University press, 2004.
- НАММ, Josip. Vatroslav Jagić i Poljaci. *RAD Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 282/1 (1951): 75–222.
- ИВИЋ, Pavle. Hijerarhija srodstva међу jezičkim i dijalekatskim tipovima на slovenskom jugu. *Peđepraiи за VII међународни конџрес слависћа у Варшави*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, 1973, 15–38.
- ИВИЋ, Pavle. *Dialectology and Linguistic Geography*. <<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/342418/linguistics/35138/Early-dialect-studies>> 15.10.2017.
- МЕДИНИ, V. *Središnje književno narječje i njegovi novi protivnici*. Dubrovnik: Preštampano iz „Naroda”, 1920.
- ПЕТРОВИЋ, Tanja. *Srbi u Beloj Krajini. Jezička ideologija u procesu zamene jezika*. Београд: Српска академја наука и уметности – Зnanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 2009.
- ПЕТРОВИЋ, Tanja. *Srbija i njen jug. “Južnjački dijalekti” između jezika, kulture i politike*. Београд: Fabrika knjiga, 2015.

Prvoslav Radić

NOTES ON THE SOUTHEASTERN SPEECHES OF SERBIA
AND OTHER TOPICS

Sociolinguistic and cultural approach

S u m m a r y

The speeches of Southeastern Serbia have long attracted the attention of experts in various areas – linguists, Balkan studies scholars, ethnologists, etc. They have recently become a subject of sociolinguistic and even wider, cultural studies, which sometimes contain critical reflections on the approach to these speeches in Serb culture (particularly because they are linguistically quite distant from the northwestern line of dialects, which has provided the foundation for the literary language). However, recent studies insufficiently highlight the socio-historical circumstances under which this part of Serbia and the Serbs developed, e.g. the distance from the areas where the liberation wars were initiated in the late 18th and the early 19th century and where the first political and cultural institutions of the Serbs were established. It is overlooked that the idea of Yugoslavdom – which sought the basis for unity in those Serb speeches that had the potential of binding with the population of Yugoslavia's western areas, including the Croats and Slovenes – had an important role. On the other hand, some studies suggest a non-Serb character of the speeches of Southeastern Serbia, relying on their 'peripherality' and their distance from the literary language. This paper is motivated by a number of recent studies, and especially a book by T. Petrović (*Srbija i njen jug* / Serbia and its South, Belgrade 2015), which offers a distinct approach to these issues, in many ways peculiar in Serb language studies.

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик
са јужнословенским језицима
Студентски трг 1, 11000 Београд, Србија
prvoslavr@yahoo.com

(Примљено: 16. јула 2018;
прихваћено: 26. октобра 2018)